

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ¹

Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού

1. Καταβολές και προβληματισμοί

Η ανθρωπολογική έρευνα, για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα και μέχρι σήμερα, έχει ταυτιστεί με την εθνογραφία, μια έννοια με διττό προσανατολισμό που περιλαμβάνει αφενός τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας και αφετέρου το τελικό προϊόν της συγγραφής των ευρημάτων αυτής της έρευνας. Για αρκετούς ερευνητές, μάλιστα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και αυτής του 1970, η εθνογραφία είχε συσχετιστεί με μια περισσότερο «ολοκληρωμένη» μορφή ανθρωπολογικής έρευνας που απαιτούσε μια προσεκτικότερη διατύπωση, ένα χαρακτηριστικά «επιτηδευμένο» είδος γραφής,² ζήτημα που τέθηκε με μεγαλύτερη ένταση τα επόμενα χρόνια.

1. Ευχαριστίες: Η Εύα Καλπουρτζή και η Ελένη Παπαγαρουφάλη διάβασαν και σχολίασαν εκδοχές αυτού του κειμένου. Ευχαριστώ και τις δύο τους θερμά. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Μιχάλη και τον Γιώργο που μου συμπαραστάθηκαν, με πολλούς και δύσκολα να εκφραστούν με λόγια τρόπους, και στο εγχείρημα της προετοιμασίας αυτού του τόμου.

2. Βλ. G. Spindler (1970: xiii), καθώς και όλους τους συμμετέχοντες συγγραφείς του τόμου που ο Spindler επιμελείται, κυρίως τον Jeremy Boissevain (1970).

Η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από νέα, σημαντικά είδη εθνογραφίας και κριτικής σκέψης στην ανθρωπολογία. Το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής που ξεκίνησε από το Πανεπιστήμιο Rice των ΗΠΑ και εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη Αμερική και την Ευρώπη επηρέασε ευρύτερα την ανθρωπολογική σκέψη σε παγκόσμια κλίμακα. Έργα όπως το “Ethnographies as texts” των George Marcus και Dick Cushman, το *Anthropology as Cultural Critique* των George Marcus και Michael Fischer και το *The Predicament of Culture* του James Clifford³ αφενός αμφισβήτησαν σε μεγάλο βαθμό βασικές παραδοχές της ανθρωπολογίας σχετικά με τη φύση της αναπαράστασης, της περιγραφής και της υποκειμενικότητας/αντικειμενικότητας και αφετέρου αποσταθεροποίησαν τις ίδιες τις έννοιες του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ιδιαίτερα το *Writing Culture* [Γράφοντας τον Πολιτισμό] των James Clifford και George Marcus⁴ έθεσε μια σειρά ζητήματα που συνδέονταν με την «ποιητική», την επιστημολογία και την πολιτική της ανθρωπολογικής έρευνας. Από τα ζητήματα αυτά εκείνο που είχε το μεγαλύτερο αντίκτυπο, δημιούργησε τις περισσότερες αντιδράσεις και δέχτηκε τη μεγαλύτερη κριτική ήταν αυτό της «ποιητικής», της ιδέας δηλαδή ότι το εγχείρημα του έργου *Γράφοντας τον Πολιτισμό* αφορούσε απλώς την κριτική της εθνογραφικής γραφής με καθαρά λογοτεχνικούς όρους (Spencer 1986, Marcus 1999).

Ωστόσο, παρότι δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στον τρόπο γραφής και λιγότερο στην ίδια τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας που

3. Πρόκειται για έργα που δημοσιεύτηκαν κατά τη δεκαετία του 1980: το πρωτοποριακό άρθρο “Ethnographies as texts” [Οι εθνογραφίες ως κείμενα] των George Marcus και Dick Cushman δημοσιεύτηκε το 1982 στο *Annual Review of Anthropology*, το βιβλίο *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences* [Η Ανθρωπολογία ως Πολιτισμική Κριτική: Μια Πειραματική Στιγμή στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες] των George Marcus και Michael Fischer το 1986 και το βιβλίο του James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art* [Το Δίλημμα του Πολιτισμού: Εθνογραφία, Λογοτεχνία και Τέχνη στον 20ό Αιώνα], το 1988.

4. Πρόκειται για το αμετάφραστο ακόμη στα ελληνικά έργο των James Clifford και George Marcus (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* [Γράφοντας τον Πολιτισμό: Η Ποιητική και η Πολιτική της Εθνογραφίας]. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.

αποτελεί τη βάση γι' αυτή τη συγγραφή, το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής σαφώς αμφισβήτησε την ανθεκτικότερη ίσως παράδοση της ανθρωπολογίας, την επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Η κριτική αυτή ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την έντονη αμφισβήτηση της έννοιας του «πεδίου» ως τόπου κατάλληλου για τη διεξαγωγή της εθνογραφικής έρευνας.⁵ Η αναπαράσταση των πολιτισμών και των κοινωνιών ως περιγεγραμμένων, ομοιογενών και εν πολλοίς σταθερών μονάδων συνδυαζόταν με την υπόθεση ότι το «πεδίο» ήταν ένας συγκεκριμένος χώρος: τοπικά καθορισμένος, συχνά απομονωμένος και χωρικά περιγεγραμμένος, μια άποψη που οδηγούσε στη «μελέτη χωριού ή κοινότητας».

Αυτούς τους προβληματισμούς και αυτές τις αμφισβητήσεις, καθώς και την ίδια τη μεταβαλλόμενη φύση της ερευνητικής πρακτικής, προσπαθεί να διαχειριστεί η ανθρωπολογία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα. Συντονισμένες προσπάθειες για την κάλυψη αυτού του κενού έχουν δει το φως της δημοσιότητας μια δεκαετία και πλέον από την εμφάνιση του ρεύματος της πολιτισμικής κριτικής και αποτυπώνονται σε έργα όπως οι δύο συλλογικοί τόμοι των Akhil Gupta και James Ferguson, *Anthropology and the Field: Boundaries, Areas and Grounds in the Constitution of a Discipline* [Ανθρωπολογία και Πεδίο: Όρια, Περιοχές και Βάσεις στη Συγκρότηση ενός Κλάδου] και *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* [Πολιτισμός, Εξουσία και Τόπος: Διερευνήσεις για μια Κριτική Ανθρωπολογία], αμφότεροι δημοσιευμένοι το 1997, καθώς και στα έργα του George Marcus *Ethnography Through Thick and Thin* [Εθνογραφία Μέσω Πυκνής και Ισχνής (περιγραφής)] και *Critical Anthropology Now* [Κριτική Ανθρωπολογία Τώρα], δημοσιευμένα το 1998 και το 1999 αντίστοιχα.⁶ Τα έργα αυτά περιγράφουν τις αλλαγές στο χα-

5. Βλέπε, για παράδειγμα, Gupta και Ferguson 1997α και 1997β, Marcus 1998, Coleman και Collins 2006.

6. Βλ., επίσης, Marcus 1995. "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multisited Ethnography" [Εθνογραφία (στο πλαίσιο) του Παγκόσμιου Συστήματος: Η Ανάδυση της Πολυ-τοπικής Εθνογραφίας]. *Annual Review of Anthropology* σσ. 95-117, κείμενο που δημοσιεύτηκε νωρίτερα από το βιβλίο *Ethnography Through Thick and Thin*, στο οποίο και δημοσιεύεται εκ νέου.

ρακτήρα και το περιεχόμενο της επιτόπιας έρευνας, εμπλέκονται σε συζητήσεις για τις μεταβαλλόμενες παραμέτρους της εθνογραφικής πρακτικής, ενώ ταυτόχρονα αναλύουν και τις συνθήκες που υπαγόρευαν τις αλλαγές αυτές.

Ως γνωστόν, η επιτόπια εθνογραφική έρευνα έχει θεωρηθεί και συχνά συνεχίζει να θεωρείται ως η κατ' εξοχήν μέθοδος της ανθρωπολογίας, αυτή που τη διακρίνει από τις άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Οι ίδιοι οι ανθρωπολόγοι αναγνωρίζουν ότι πρόκειται για μέθοδο η οποία επιτρέπει και παράγει μια μορφή θεωρητικής γνώσης που δεν θα μπορούσε να παραχθεί με κανέναν άλλο τρόπο. Ωστόσο, καθώς η ανθρωπολογία επιστρέφει «οίκοι» και στοχεύει ολοένα και περισσότερο προς τη μελέτη όχι απλώς των δυτικών κοινωνιών αλλά και των σύγχρονων ζητημάτων και προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σε σύνθετες καταστάσεις και περιβάλλοντα, η μέθοδος αυτή αποδεικνύεται κατά κάποιον τρόπο «ανεπαρκής» για να καλύψει τις ανάγκες στις αναδυόμενες νέες συνθήκες που προκύπτουν. Σε αυτές τις συνθήκες οι εθνογράφοι βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με απροσδόκητες καταστάσεις που ανατρέπουν το αρχικό πλαίσιο της έρευνάς τους, εμπλέκονται σε σχέσεις και μορφές εκπροσώπησης που είναι ανταγωνιστικές προς τις δικές τους, ορισμένες δε φορές χρειάζεται να πάρουν θέση για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, ενώ άλλες πάλι φορές αναγκάζονται να μετακινηθούν σε πολλαπλές και περισσότερο πολύπλοκες μορφές έρευνας από ό,τι η συνήθης εθνογραφική περιγραφή και ερμηνεία υπαγορεύει αλλά και επιτρέπει. Όλες αυτές οι καταστάσεις δημιουργούν ερωτήματα για το τι συνιστά επιτόπια έρευνα, πώς θα την ορίζουμε, αλλά και πώς θα τη διεξάγουμε πλέον στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας.

Για τους παραπάνω λόγους έχει διατυπωθεί με πολλούς τρόπους και με αυξημένη συχνότητα το αίτημα για την εξεύρεση και αναγνώριση νέων αναστοχαστικών μορφών επιτόπιας έρευνας, ώστε να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες που προκύπτουν από τα συνεχώς μεταβαλλόμενα πεδία της κοινωνικής ζωής. Τα ερωτήματα αυτά συνδέονται και με μια επείγουσα συζήτηση στον κλάδο σχετικά με τις αναδυόμενες νέες μεθόδους ανθρωπολογικής έρευνας καθώς και με

μια σαφή πλέον στροφή προς περισσότερο ευέλικτες μορφές μεθοδολογικού πλουραλισμού.

Ένα άλλος σχετικός με τους παραπάνω λόγος που έχει αμφισβητήσει τα όρια της εθνογραφίας είναι το γεγονός ότι η μέθοδος αυτή τα τελευταία χρόνια υιοθετείται ολοένα και περισσότερο από πολλούς άλλους, εκτός της ανθρωπολογίας, κλάδους. Τώρα πλέον διεκδικούν την εθνογραφική προσέγγιση πολλοί μνηστήρες που δεν φαίνεται να γνωρίζουν και να αναγνωρίζουν τις πρώιμες περιοριστικές και περιορίζουσες ιδιότητές της. Η εθνογραφία ανακηρύχθηκε ως το «αναδύμενο διεπιστημονικό φαινόμενο» (Clifford 1986), όταν, κατά τη δεκαετία του 1980, οι «εθνογραφικές περιγραφές και ερμηνείες» πέρασαν στους χώρους άλλων κλάδων όπως της ιστορίας, της λογοτεχνικής κριτικής, της φιλοσοφίας, των ΜΜΕ και των πολιτισμικών σπουδών. Έκτοτε η εθνογραφία έχει καταστεί ιδιαίτερα δημοφιλής μέθοδος σε άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, ακόμη και στις εικαστικές τέχνες όπου σαφώς καταγράφεται μια «εθνογραφική στροφή» (βλ. Ρίκου στον παρόντα τόμο). Ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών πρακτικών σε διάφορους κλάδους περιγράφονται ως «εθνογραφία»: η σχολική τάξη, οι διάφορες μορφές ιστορικών ζωής, οι ομαδικά εστιασμένες συνεντεύξεις (focus groups) και γενικότερα οι μη δομημένες συνεντεύξεις. Αποτέλεσμα αυτής της διεύρυνσης είναι ο όρος σχεδόν να ταυτίζεται με την εκτεταμένη «ποιοτική έρευνα». Αποτελούν όλες αυτές οι μορφές την ίδια «εθνογραφική» δραστηριότητα; Πώς θα διακρίνουμε την εθνογραφική ανθρωπολογική έρευνα από τις άλλες και πώς θα κρίνουμε εάν και πότε είναι απαραίτητη μια τέτοια διάκριση;

Παράλληλα με τις κοινωνικές αλλαγές που διεκδικούν και διαμορφώνουν αναθεωρημένες εθνογραφικές μεθόδους για τις νέες προκλήσεις που προκύπτουν, και παράλληλα με το αίτημα για περισσότερο αναστοχαστικές προσεγγίσεις, έχει, επίσης, παρατηρηθεί και μια σειρά άλλων μετατοπίσεων στη δημόσια ζωή και τον πολιτισμό πολλών κοινωνιών. Μερικές από αυτές τις αλλαγές χαρακτηρίζονται ως στροφή προς περισσότερη και πιο ορατή κοινωνική λογοδοσία,⁷ μέτρηση

7. Ως κοινωνική λογοδοσία αποδίδω τον όρο “accountability”.

και αξιολόγηση και, συνεπώς, ολοένα και αυξανόμενο έλεγχο. Η στροφή αυτή υπαγορεύει τη δημιουργία μηχανισμών από κεντρικούς φορείς, όπως για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), οι διεθνείς οργανισμοί ή και τα εθνικά υπουργεία, οι οποίοι παράγουν και ρυθμίζουν τις διαδικασίες της κοινωνικής αυτής λογοδοσίας. Για τον ακαδημαϊκό χώρο ο πολιτισμός αυτός της αξιολόγησης μπορεί να μεταφράζεται σε «κατευθυνόμενη έρευνα» που συνεπάγεται δημιουργία ειδικών κωδίκων για την ανάληψη και αξιολόγηση της (πρβλ. Strathern 2000). Με ανθρωπολογικούς όρους η στροφή αυτή μπορεί να ιδωθεί ως ένα «ισχυρό μοντέλο» εφαρμοσμένης ερευνητικής πρακτικής, μια από τις πιθανές επιπτώσεις του οποίου ενδέχεται να είναι η στροφή της εθνογραφικής έρευνας προς μια μηχανιστική λογοδοσία και αξιολόγηση που επηρεάζουν τόσο τη διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα του ερευνητικού εγχειρήματος (βλ. Γκέφου-Μαδιανού στον παρόντα τόμο). Τι είδους ζητήματα θέτει αυτού του τύπου η καθοδηγούμενη και ελεγχόμενη, «εφαρμοσμένη» ανθρωπολογική έρευνα και τι σημαίνει αυτό για τις προοπτικές της ανθρωπολογίας ευρύτερα;

2. Αναθεωρήσεις: προς μια κριτική και πολυ-τοπική εθνογραφία

Η προβληματοποίηση αρχικά και η έντονη αμφισβήτηση στη συνέχεια των εννοιών του «χώρου» και του ανθρωπολογικού «πεδίου» από ορισμένους ερευνητές⁸ σηματοδότησε μια σημαντική τομή στη μεθοδολογία της ανθρωπολογίας. Οι Gupta και Ferguson υποστήριξαν ότι η ιδέα του «πεδίου» είχε φετιχοποιηθεί από τους εθνογράφους, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο, δημιουργώντας για την εθνογραφική έρευνα προσδοκίες που ενίσχυαν την ουσιοκρατική αντίληψη του «Άλλου» στους πολιτισμούς και τις κοινωνίες που οι εθνογράφοι μελετούσαν (1997α: 2-3). Οι ερευνητές αυτοί υπέ-

8. Βλ. Gupta και Ferguson 1997α, Clifford 1997, Marcus 1998, Coleman και Collins 2006.

δειξαν νέους τόπους, οι οποίοι καθιστούσαν έκκεντρη την έννοια του «πεδίου», ενώ εισήγαγαν μια αναστοχαστική προσέγγιση στη «δική» παρά στην «Άλλη» κοινωνία, κατακερματίζοντας έτσι τη χωροθετημένη μεταφορά του όρου «πεδίο».

Ωστόσο, η πρόταση για μια αναμορφωμένη έννοια της εθνογραφίας και του «πεδίου» της ανθρωπολογικής έρευνας, πρόταση που είχε –και συνεχίζει να έχει– το μεγαλύτερο αντίκτυπο στον κλάδο αλλά και πέρα από αυτόν, είναι αναμφισβήτητα η «πολυ-τοπική εθνογραφία» που εισηγήθηκε ο George Marcus σε μια πρώτη μορφή το 1995, την οποία και ολοκλήρωσε το 1998.⁹ Πρόκειται για έναν τρόπο εθνογραφικής έρευνας, συχνά συνυφασμένο με το ρεύμα της μετανεωτερικότητας, που «απομακρύνεται από τη μία και μοναδική εγκατεστημένη στο χώρο κοινότητα, καθώς και από τοπικές καταστάσεις» της καθιερωμένης ανθρωπολογικής διερεύνησης, και εστιάζεται στην «εξέταση της κυκλοφορίας πολιτισμικών νοημάτων, αντικειμένων και ταυτοτήτων σε διεσπαρμένο χρόνο-χώρο» (Marcus 1998: 79). Τα αντικείμενα μελέτης που υπαγορεύει αυτός ο τρόπος έρευνας δεν μπορούν να μελετηθούν εθνογραφικά με τη διεξαγωγή εντατικής επιτόπιας έρευνας σε έναν και μόνο τόπο. Αντίθετα η «κινητή» εθνογραφία που προτείνει ο Marcus αναπτύσσει μια ευέλικτη στρατηγική έρευνας η οποία, αντλώντας από θεωρητικές έννοιες και αφηγήσεις του παγκόσμιου συστήματος, ακολουθεί μη προκαθορισμένες και συχνά απρόσμενες διαδρομές, προκειμένου να παρακολουθήσει έναν πολιτισμικό σχηματισμό σε πολλαπλά πεδία δραστηριότητας (ό.π.: 80). Με άλλα λόγια η κατά Marcus «πολυ-τοπική» εθνογραφία απαιτεί μάλλον την παρακολούθηση διαδικασιών εν κινήσει παρά τη μελέτη επιτόπιων φαινομένων. Ο ανθρωπολόγος, καθώς διερευνά και κατασκευάζει εθνογραφικά τους κόσμους των «διασκορπισμένων» υποκειμένων του, συγκροτεί ταυτόχρονα και το αντικείμενό του, άλλοτε επινοώντας ο ίδιος διασυνδέσεις μέσω μεταφορών και ερμηνευτικών σχημάτων και άλλοτε πάλι επιχειρώντας

9. Πρόκειται για τον όρο “multi-sited ethnography” που ο George Marcus εισηγήθηκε σε άρθρο του το 1995, αλλά ανέλυσε, συμπλήρωσε και ολοκλήρωσε στο έργο του *Ethnography Through Thick and Thin* το 1998.

δημιουργικούς συσχετισμούς μεταξύ των πολλαπλών τόπων της εθνογραφικής του έρευνας (ό.π.: 80-81).

Αυτός ο τρόπος έρευνας απαιτεί και μια αναθεώρηση της πολιτικής της εθνογραφίας, γιατί μετακινείται από τη μελέτη εντόπιων ομάδων προς τη διερεύνηση του ίδιου του συστήματος. Και αυτό επιτυγχάνεται με το να ακολουθεί ο ανθρωπολόγος διάφορες διαδικασίες κατά την εξέλιξή τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Marcus παρακινεί τους εθνογράφους «να ακολουθούν το αντικείμενο της έρευνάς τους»¹⁰ «να ακολουθούν τους ανθρώπους»: στους δρόμους της μετανάστευσης, στην πορεία της εξορίας, στο ταξίδι του προσκυνημάτος, στη σχολική τάξη, στις τελετουργίες του κύκλου ζωής· τους παρακινεί ακόμη «να ακολουθήσουν τη μεταφορά», όταν το αντικείμενο μελέτης τους εμπίπτει στη σφαίρα του λόγου και της νόησης· «να ακολουθήσουν την πλοκή, την ιστορία ή την αλληγορία», όταν πρόκειται για την ανάλυση μύθων, ιστορικών αφηγήσεων, λογοτεχνικών κειμένων ή για τη μελέτη περιπτώσεων και κοινωνικής μνήμης· «να ακολουθήσουν τη σύγκρουση», καθώς αυτή συνδέει διαφονούντες, αντιπάλους και συμβιβαζόμενους. Τους παρακινεί, τέλος, «να ακολουθήσουν τη ζωή ή τη βιογραφία» συγκεκριμένων προσώπων, υποκειμένων της έρευνας, γιατί οι βιογραφίες ως ντοκουμέντα προτείνουν αποτελεσματικούς τρόπους για τη συγκριτική ανάλυση σημαντικών, αν και συχνά αντιφατικών, στοιχείων ιδιωτικού και δημόσιου χαρακτήρα (ό.π.: 90-94).

Στην ανάδυση αυτού του πλουραλιστικού και ανοιχτού τύπου εθνογραφίας έχουν συμβάλει δύο κυρίως παράγοντες. Πρώτον, η διανοητική σκευή της λεγόμενης μετανεωτερικότητας έχει προσφέρει το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της εθνογραφίας εφοδιάζοντάς τη με ιδέες και έννοιες που προσφέρουν τη θεωρητική βάση για τη μεθοδολογική αυτή διεύρυνση. Οι έννοιες αυτές, που προέρχονται όχι μόνο από το χώρο της ανθρωπολογίας, αλλά και από τη φιλοσοφία, την ψυχανάλυση, τη φεμινιστική και την ευρύτερη κοινωνική θεωρία, υποδηλώνουν μια θεωρητική σύγκλιση που αμφισβητεί τις έννοιες

10. Με τη φράση αυτή αποδίδω το “follow the thing” του Marcus (1998: 91).

του «χώρου», των «τοπίων» και του «πεδίου», έννοιες που εμπλέκονται στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, την εννοιολόγηση του εαυτού και του «ανήκειν». Ως τέτοιες έννοιες θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη «διασπορά» του Derrida ([1972]1981), την «ετεροτοπία» του Φουκώ (1986 [1966], 1982), το ψυχαναλυτικό «ρίζωμα» των Deleuze και Guattari (1983[1972]), την ιδέα των πολλαπλών «-τοπίων» του Appadurai (1990, 1991), την «(αντι)παράθεση» και το «γλωσσικό παιχνίδι» του Lyotard (1988[1979], Readings 1991), τη σύλληψη της Haraway (1991) για το «κυβερνο-σώμα», τις «ατελείς συνδέσεις» της Strathern (1991), καθώς επίσης και τη «θεωρία του χάους» του Gleick (1987).¹¹ Δεύτερον, ο διευρυμένος αυτός τύπος εθνογραφίας αναδύθηκε κυρίως ως αντίδραση στις εμπειρικές αλλαγές του σύγχρονου κόσμου και συνακόλουθα ως αντίδραση στους μετασχηματιζόμενους τόπους της πολιτισμικής παραγωγής. Εμπειρικά, και σύμφωνα με τον Marcus, η παρακολούθηση του νήματος της ίδιας της πολιτισμικής διαδικασίας είναι αυτή που ωθεί και την κίνηση προς την πολυ-τοπική εθνογραφία (1998: 79-82).

Δεν είναι τυχαίο ότι αυτού του τύπου η πολυ-τοπική εθνογραφία έχει προέλθει κυρίως από διεπιστημονικούς χώρους, όπως τα ΜΜΕ, οι φεμινιστικές σπουδές, η βιο-τεχνολογία και ιδιαίτερα οι νέες τεχνολογίες ανθρώπινης αναπαραγωγής, καθώς και οι μετα-αποικιακές σπουδές με επίκεντρο το χώρο της ιστορίας και της ανθρωπολογίας.¹² Ακριβώς επειδή αυτοί οι διεπιστημονικοί χώροι δεν έχουν ένα κοινό, ξεκάθαρα περιγεγραμμένο αντικείμενο μελέτης, οι προσεγγίσεις τους δεν είναι μεθοδολογικά και επιστημολογικά διακριτές μεταξύ τους. Για την εθνογραφία αυτό σημαίνει ότι οι πολιτισμικές διαδικασίες και λογικές που συστηματικά αναζητούν οι ανθρωπο-

11. Βλ., επίσης, Marcus 1998. Η οικονομία του παρόντος κειμένου δεν επιτρέπει μια εκτενέστερη ανάλυση των εννοιών αυτών. Αυτό που οι έννοιες αυτές υποδηλώνουν είναι μια θεωρητική σύγκλιση των χώρων της ανθρωπολογίας, της φιλοσοφίας, της ψυχανάλυσης, του φεμινισμού και της κοινωνικής θεωρίας σχετικά με την αμφισβήτηση των εννοιών του χώρου και του πεδίου.

12. Βλ., για παράδειγμα, Abu-Lughod 1995, Bhabha 1994, Cohn 1987, Dirks 1992, Dirks, Eley, Ortner 1994, Ginsburg 1992, 1993, Ginsburg, Abu-Lughod, Larkin 2002, Marcus 1998, Martin 1994, Spivak 1999, Strathern 1991, 2008[1992].

λόγοι συνιστούν ασυνεχή και πολυ-τοπικά αντικείμενα μελέτης τα οποία διαμορφώνονται, τουλάχιστον εν μέρει, πάνω και πέρα από τις τοπικές κοινωνίες που αυτοί παραδοσιακά μελετούν. Τέτοιοι τόποι μπορεί να αναζητηθούν σε σύγχρονους κρατικούς θεσμούς, στα ΜΜΕ, σε διεθνείς οργανισμούς, σε επίσημα αρχεία και ντοκουμέντα τα οποία προσφέρουν θεσμικές περιγραφές αλλά και ερμηνείες καθημερινών πρακτικών και τα οποία συχνά σχετίζονται με εθνικιστικές εκδοχές της ιστορίας για τη συγκρότηση εθνών-κρατών· μπορεί να αναζητηθούν, επίσης, στον ακαδημαϊκό χώρο, σε γραφειοκρατικές διαδικασίες και πολιτικές οργανισμών, καθώς και σε ποικίλους άλλους τύπους του λεγόμενου παγκόσμιου ή/και κρατικού συστήματος. Ορισμένα τέτοιου είδους εθνογραφικά παραδείγματα περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο.

3. Διεπιστημονικοί χώροι και νέα αντικείμενα μελέτης

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε να πληθαίνουν τα δείγματα της «κινητής» ή «πολυ-τοπικής» εθνογραφίας. Η επανεξέταση των εννοιών του «χώρου» και του «τόπου» στην εθνογραφική έρευνα έχει ενθαρρύνει τη μετακίνηση από καθιερωμένα, κλασικά πλέον είδη ανθρωπολογικής έρευνας προς άλλες νέες, κινητές και ρευστές κατασκευές της εθνογραφίας. Το άνοιγμα προς τις έρευνες της μετανάστευσης και άλλων μετακινούμενων πληθυσμών και μετατοπιζόμενων ομάδων σε συνθήκες πολέμου, φυσικών καταστροφών, καθώς και άλλων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών καταστάσεων, έχει καθιερώσει νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της συγκρότησης εθνοτικών ταυτοτήτων και της σύνδεσής τους με εθνικές πολιτικές (βλ. Τσιμουρής στον παρόντα τόμο). Οι έρευνες αυτές αποτελούν πλέον τμήμα ενός πιο διευρυμένου και πλούσιου σώματος γνώσης που αφορά μετακινούμενους πληθυσμούς, πληθυσμούς σε εξορία, πρόσφυγες, πληθυσμούς με διαφιλονικούμενη εθνική ταυτότητα, όπως πληθυσμοί συνόρων σε μεταβατικές πολιτικές περιόδους (βλ. Αγγελόπουλος στον παρόντα τόμο), ή πληθυσμούς σε μετάβαση όπως αυτοί της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μετασοσιαλι-

στική περίοδο (Αγγελίδου στον παρόντα τόμο, Βουτυρά και Βαν Μπουσχότεν 2007)· αφορά, επίσης, προσωρινά ημι-εγκατεστημένους πληθυσμούς, καθώς και πληθυσμιακές ομάδες της διασποράς (βλ. Gupta και Ferguson 1997β, Clifford 1994, Ong 1993, Marcus 1995α, Βουτυρά 2007, Yaeger 1996, Appadurai 1996).

Στον αυξανόμενο όγκο των μελετών αυτών εντάσσονται, επίσης, και οι εθνογραφικές έρευνες που αφορούν τις πολιτισμικές και πολιτικές όψεις των συγκρούσεων και της βίας (βλ. Gilsenan 2002) οι οποίες προσφέρουν αναλύσεις για τους τρόπους που τα άτομα και οι ομάδες οργανώνουν σε πραγματικό ή φαντασιακό επίπεδο τους εαυτούς τους κατά φύλο, συγκροτούν σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας με άλλες ομάδες, ή με κεντρικούς, συχνά κρατικούς, θεσμούς, και διαμορφώνουν ταυτότητες και νοήματα (βλ. Ασρινάκη στον παρόντα τόμο και Ασρινάκη 2003). Οι μελέτες αυτές για τη βία έχουν συμβάλει στον ορισμό του τοπίου και της αίσθησης του χώρου, όπως επίσης και στη χρονική αίσθηση της ιστορίας και γι' αυτό αποδεικνύονται σημαντικές για τον επανακαθορισμό της σύγχρονης εθνογραφικής έρευνας (Gilsenan 2002: 101).

Οι μετα-αποικιακές σπουδές, που αναδύθηκαν μέσα από το πρωτοποριακό έργο του Edward Said (1978), καθώς και από το έργο άλλων θεωρητικών που θέτουν ως αντικείμενό τους τη μελέτη «των υπεξούσιων ομάδων» (Subaltern Studies), όπως ο Homi Bhabha, η Gayatri Spivak, ο Bernard Cohn, έχουν, επίσης, αναδειχθεί σε προνομιακό διεπιστημονικό πεδίο έρευνας με πολυπρισματικό προσανατολισμό. Ο διάλογος και οι ανταλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο ερευνητικό αυτό πεδίο ανάμεσα στην ανθρωπολογία και την ιστορία (Dirks 1992, Stoler 1992) έχουν δημιουργήσει ένα διευρυμένο και σύνθετο αντικείμενο εθνογραφικής μελέτης και έχουν αναδείξει σημαντικά έργα τα οποία επανεκτιμούν την αποικιοκρατική κατάσταση και εξετάζουν υπό διαφορετικό πρίσμα τις νέες συνθήκες και τους λόγους που δημιουργούνται στη μετα-αποικιοκρατική εποχή (βλ. Μακρή στον παρόντα τόμο). Η σειρά έργων –που έχουν δημοσιευτεί από τη δεκαετία του 1980 και μετά– δείχνει πώς μπορεί να επιτευχθεί ένας δημιουργικός και ισότιμος για τους δύο κλάδους διάλογος ανάμεσα στην ιστορία και την ανθρωπολογία. Ο διάλογος αυτός αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμος καθώς, όπως τουλάχιστον θεωρείται

από ορισμένους, αυτό το πεδίο εθνογραφικής έρευνας έχει παραμείνει προσκολλημένο στην κριτική των αποικιοκρατικών συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε η ανθρωπολογία (Asad 1973), χωρίς να ασκεί την απαιτούμενη κριτική στη ρυθμιστική ιδεολογία της ίδιας της εθνογραφικής πρακτικής (Marcus 1998: 105-123).

Η συμμαχία της ανθρωπολογίας με την ιστορία έχει φέρει στην επιφάνεια νέες μορφές εθνογραφίας όπως αυτή της μελέτης των ιστορικών αρχείων και άλλων ντοκουμέντων (βλ. Καλπουρτζή και Τουντασάκη στον παρόντα τόμο). Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων για ιστορικές αφηγήσεις και των ιστορικών για ανθρωπολογικές προσεγγίσεις θέτει μεταξύ άλλων και ένα ερώτημα που σχετίζεται άμεσα με τη διαδικασία της πολυ-τοπικής εθνογραφικής έρευνας: μήπως αυτού του είδους οι αναλύσεις απαιτούν μια μεγαλύτερου βαθμού θεωρητικοποίηση από ό,τι ισχύει μέχρι σήμερα; Ο Marcus, σαφώς επηρεασμένος από τον Geertz, επιμένει στην ερμηνεία ως το στοιχείο εκείνο που εξασφαλίζει την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της πολυ-τοπικής εθνογραφίας: και είναι αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση που, κατά την E. Καλπουρτζή (στον παρόντα τόμο), επιτρέπει τη σύγκλιση ιστορίας και ανθρωπολογίας στο πεδίο των δικαστικών εγγράφων που εκείνη αναλύει.

Οι μελέτες στο χώρο της βιο-τεχνολογίας και του φεμινισμού έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν έναν ακόμη σημαντικό τομέα για την καλλιέργεια πολυ-τοπικών εθνογραφιών. Η πρωτοποριακή έρευνα της Emily Martin για τις προσλήψεις που αφορούν το ανοσοποιητικό σύστημα του ανθρώπινου σώματος στην αμερικανική κοινωνία από την εποχή της πολιομυελίτιδας μέχρι και την εμφάνιση του AIDS αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα πολυ-τοπικής και πολυπρισματικής εθνογραφικής μελέτης που αποτυπώνεται στο έργο της *Flexible Bodies*¹³ δημοσιευμένου το 1994.¹⁴ Η Martin, προκειμένου να συγκε-

13. Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS* [Ευέλικτα Σώματα: Ιχνηλατώντας την Ανοσία στην Αμερικανική Κοινωνία από τον Καιρό της Πολιομυελίτιδας μέχρι την Εποχή του AIDS] (1994).

14. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, επίσης, η πολύ ενδιαφέρουσα και συνεχι-

ντρώσει το υλικό της μελέτης της, επέλεξε να υποδυθεί πολλαπλούς ρόλους, όπως της ακτιβίστριας, της εθελόντριας σε οργάνωση για άτομα που είχαν προσβληθεί από AIDS, της μεταπτυχιακής φοιτήτριας που παρακολουθεί σεμινάρια ιατρικής για την ανοσία και της εκπαιδευόμενης σε συντεχνιακό σωματείο. Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να συγκεντρώσει υλικό που προερχόταν από συζητήσεις με άτομα στο δρόμο, σε νοσοκομεία και βιολογικά εργαστήρια, συνεντεύξεις με «ειδικούς» και με «ασθενείς», καθώς και υλικό που προερχόταν από συμμετοχική παρατήρηση ανάμεσα σε ακτιβιστές, σε αίθουσες συνεδριάσεων διοικητικών συμβουλίων ή ακολουθώντας μέλη σωματείων για το AIDS σε διάφορες εκδηλώσεις τους. Αντλώντας από τον Φουκώ και τις «βιοπολιτικές πειθαρχίες» για το ανθρώπινο σώμα (βλ., επίσης, Παπαγαρουφάλη στον παρόντα τόμο)¹⁵ η Martin αναλύει συγκριτικά το λόγο απλών ανθρώπων και αυτόν των ειδικών και τους αντιπαραθέτει με τον επίσημο λόγο των κρατικών φορέων που ασχούν πολιτική για το AIDS στις ΗΠΑ, όπως αυτός διατυπώνεται σε ενημερωτικά έντυπα και τα MME. Η Martin, επιτυγχάνοντας να «συρράφει» τους αντιφατικούς μεταξύ τους, συχνά ιεραρχικούς, άλλοτε επίσημους και άλλοτε έντονα προσωπικούς (και από κάθε άποψη υποκειμενικούς), λόγους φτάνει να ενώσει τόπους πολιτισμικής παραγωγής που αποδείχθηκαν αρκετά όμοιοι μεταξύ τους, ενώ εκ πρώτης όψεως φαινόταν αδύνατο να γεφυρωθούν.

Στον ίδιο αυτό χώρο ανήκει και η εξίσου σημαντική μελέτη για τις νέες τεχνολογίες ανθρώπινης αναπαραγωγής, *Αναπαράγοντας το Μέλλον*, της Marilyn Strathern (2008 [1992]). Η πολυ-τοπική αυτή έρευνα για τις έννοιες της φύσης, της συγγένειας, του σχετίζεσθαι και της ανθρώπινης αναπαραγωγής αντλεί στοιχεία από πολύ δια-

ζόμενη μέχρι πρόσφατα έρευνα του Paul Rabinow για το γονιδίωμα, προκαταρκτικά αποτελέσματα της οποίας ανακοινώθηκαν σε διάλεξή του στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Rice των ΗΠΑ το Νοέμβριο του 1996 με τίτλο “The polymerase chain reaction” (μη δημοσιευμένη ανακοίνωση).

15. Η Ε. Παπαγαρουφάλη αντλεί από τη μεταφορά αυτή της «βιοπολιτικής πειθαρχίας» του Φουκώ και τη χρησιμοποιεί σε άλλα συμφραζόμενα: για να αναλύσει τον επίσημο λόγο της ΕΕ σχετικά με τις «διδυμοποιήσεις πόλεων» που εκείνη μελετά.

φορετικές μεταξύ τους πηγές. Το εθνογραφικό υλικό που αποτελεί τη βάση της συγκριτικής της ανάλυσης προέρχεται από τη Μελανησία και από «ποικίλες πηγές στον τόπο και το χρόνο» όπως η ίδια η Strathern επισημαίνει: από εθνογραφικές μελέτες άλλων ερευνητών σε κοινωνίες της περιοχής αυτής ή και από δικές της μελέτες στην Παπούα-Νέα Γουινέα. Οι μελανησιακές αντιλήψεις για τη φύση, το φύλο και τις ανταλλαγές συγκρίνονται και αντιπαρατίθενται με τον ευρωπαϊκό λόγο για τη συγγένεια όπως αυτός αποτυπώνεται σε δημόσιες συζητήσεις και ενίοτε σε διαμάχες ανάμεσα σε βιολόγους, νομικούς, φιλοσόφους και δημοσιογράφους, καθώς και το ευρύ κοινό, κυρίως με αφορμή την ψήφιση της «Νομοθετικής Πράξης για την Ανθρώπινη Γονιμότητα και Εμβρυολογία» στη Μεγάλη Βρετανία το 1990. Η Strathern, «ακολουθώντας το αντικείμενο» της μελέτης της, ανιχνεύει το πραγματολογικό της υλικό σε άρθρα εφημερίδων, κοινοβουλευτικές συζητήσεις και πρακτικά, καθώς και σε προτάσεις συμβουλευτικών επιτροπών προς το βρετανικό κοινοβούλιο. Από αυτό αντλεί και σε αυτό αναζητά τόσο τον «επίσημο» λόγο των «ειδικών» όσο και τον καθημερινό δυτικό λόγο για τη συγγένεια και τις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, ακόμη και αν ο λόγος αυτός εμφανίζεται αποσπασματικός, ελλειπτικός ή και θραυσματικός. Η προσωπική της εθνογραφική εμπειρία για ζητήματα συγγένειας σε μια περιοχή της Αγγλίας προσθέτει έναν ακόμη «τόπο» στην ήδη σύνθετη έρευνά της. Αυτή η σε/και από πολλούς «τόπους» άντληση του εθνογραφικού υλικού επιτρέπει στη Strathern να διεισδύσει σε έννοιες όπως η «φύση», ο «πολιτισμός», το «φύλο», η «συγγένεια» και να προτείνει νέες θεωρητικές προσεγγίσεις για την κατανόησή τους (βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2008).

Ασφαλώς τα πρώτα δείγματα πολυ-τοπικών εθνογραφιών στο χώρο της βιο-τεχνολογίας και του φεμινισμού είχαν εμφανιστεί σε προγενέστερα έργα όπως αυτό για την «παστεριοποίηση» της Γαλλίας (1988),¹⁶ όπου ο Bruno Latour αναλύει το «επιστημονικό θαύμα» της

16. Πρόκειται για το έργο *The Pasteurization of France* [Η παστεριοποίηση της Γαλλίας] που δημοσιεύτηκε από τον εκδοτικό οίκο του Πανεπιστημίου Harvard των ΗΠΑ το 1988.

βιολογίας του Παστέρ στη συγκεκριμένη αυτή χώρα παρακολουθώντας, περιγράφοντας και συγκρίνοντας μεταξύ τους «ετερόκλητα» πράγματα, όπως αντιλήψεις για μικρόβια, ιατρικά και άλλα αντικείμενα, εξοπλισμό βιολογικών εργαστηρίων, αλλά και πρόσωπα (επιστήμονες και μη) σε πολλαπλούς τόπους και σε διαφορετικό χρόνο, αντιμετωπίζοντας όλα αυτά ως «ισότιμα αντικείμενα της μελέτης» του. Στην ίδια πρώιμη περίοδο ανήκει και το έργο της Donna Haraway με τον αλληγορικό τίτλο, *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* [Σιμιίδες,¹⁷ Κυβερνο-σώματα και Γυναίκες: Η Επανανακάλυψη της Φύσης] (1991) και ιδιαίτερα το κείμενο/μανιφέστο για το «κυβερνο-σώμα»,¹⁸ το οποίο στάθηκε πρωτοποριακό στο άνοιγμα και τον επανορισμό πτυχών της εθνογραφικής έρευνας προς νέους και σύνθετους κοινωνικά και πολιτισμικά χωρο-χρόνους και το οποίο επηρέασε μεταγενέστερους ερευνητές.¹⁹ Εξίσου σημαντικές αποδείχθηκαν, επίσης, οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί με πολυ-τοπικό προσανατολισμό και οι οποίες αφορούν τους νέους τρόπους ηλεκτρονικής επικοινωνίας όπως το διαδίκτυο (Escobar 1993, Marcus 1996).²⁰

Ένας άλλος χώρος που έχει αποδειχθεί πρόσφορος για την ανάδυση της πολυ-τοπικής εθνογραφίας είναι και τα MME. Διάφορα είδη έρευνας έχουν εμφανιστεί τα οποία αφορούν τόσο την παραγωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων στα κέντρα της τηλεοπτικής βιομηχανίας όσο και την πρόσληψη και κατανάλωση αυτών των προϊόντων από το ευρύ κοινό και τις τοπικές κοινωνίες (Abu-Lughod 1995). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι μελέτες αυτές παρακολουθούν και τη διαδικασία εμπλοκής των εντόπιων πληθυσμών στην παρα-

17. Ομάδα ανθρωποειδών πρωτευόντων θηλαστικών που περιλαμβάνει διάφορα γένη πιθήκων τα περισσότερα από τα οποία έζησαν στο διάστημα από την Ολιγόκαινο έως την Πλειόκαινο περίοδο.

18. Η D. Haraway είχε ήδη από το 1983 δημοσιεύσει μια προγενέστερη εκδοχή του «μανιφέστου» της: "A manifesto to cyborgs: science, technology and socialist feminism in the 1980s". *Socialist Review* 80: 65-107.

19. Βλ. για παράδειγμα Downey, Dumit και Traweek 1995, Marcus 1995β.

20. Για μια κριτική επισκόπηση του θέματος στα ελληνικά, βλ. Αθανασίου 2004.

γωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων, προκειμένου να διαδηλώσουν τη θέση τους για ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που τους αφορούν ή την αντίστασή τους σε μετα-αποικιακές δομές, προγράμματα που συχνά συνδέονται και με τοπικά κινήματα (Turner 1991, Ginsburg 1992, 1993). Παρότι τα τελευταία χρόνια σημειώνεται μια σημαντική μετακίνηση προς μελέτες της τηλεόρασης, ο εθνογραφικός κινηματογράφος συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό χώρο πλουραλιστικής μεθοδολογικής προσέγγισης, στο βαθμό που αποτυπώνει διαδικασίες πολιτισμικών ανταλλαγών και θέτει μεθοδολογικά ζητήματα οπτικής αναπαράστασης (βλ. Κερκινός στον παρόντα τόμο). Οι διαδικασίες αυτές γίνονται πιο φανερές, όταν οι ταινίες εντόπιων παραγωγών αναλύονται συγκριτικά με αυτές των (κατά κανόνα Δυτικών) ερευνητών.

Εξίσου σημαντικός έχει αποδειχθεί και ο ρόλος των έντυπων μέσων επικοινωνίας (εφημερίδων και περιοδικών) και των αναπαραστάσεων που αυτά αναπαράγουν οι οποίες όχι μόνο δεν αποτυπώνουν την πραγματικότητα αλλά και ενισχύουν τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και θεσμικής τάξης της κοινωνίας (βλ. Κουκουτσάκη στον παρόντα τόμο, Hall 1994). Ο δυναμικός και καθοριστικός ρόλος του τύπου στη διάδοση εθνικιστικών ιδεών και τη συγκρότηση του έθνους-κράτους έχει άλλωστε αποτελέσει αντικείμενο μελέτης τόσο από ιστορικούς όσο και από ανθρωπολόγους (βλ. Μαρωνίτη και Αγγελόπουλος στον παρόντα τόμο).

Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα νέα αυτά διεπιστημονικού κυρίως προσανατολισμού πεδία, ο μεθοδολογικός αναπροσανατολισμός τον οποίο εισηγούνται εγείρει ερωτήματα για το διακριτό χαρακτήρα της εθνογραφίας σε σχέση με άλλες ποιοτικές μεθόδους και κυρίως σε σχέση με τη συνοχή της ανθρωπολογίας ως διακριτού κλάδου που για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε ταυτιστεί με τους όρους της εθνογραφικής πρακτικής. Μπορούμε να μιλάμε για το τέλος της εθνογραφίας, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, ή ακόμη και για το τέλος ενός επιστημολογικού «παραδείγματος» στην ανθρωπολογική έρευνα;